

۲۱۲۷۴۳۱
نویسنده

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

www.ketab.ir

هاشمی، ریحانه، ۱۳۵۰ -

نقش زنان در تحولات صدر اسلام: با تأکید بر نقش محوّل و محقّق / ریحانه هاشمی (شهیدی)، سیدمحمد هاشمی زاده، - قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۳۹۹.

ص ۳۴۴ - (مؤسسه بوستان کتاب؛ ۲۶۳۱) (تاریخ؛ ۴۱۶، تاریخ اسلام؛ ۴۴)

ISBN 978-964-09-2038-1

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتاب‌نامه: ص. [۳۲۱] - ۳۴۴: همچنین به صورت زیرنویس.

۱. زنان - عربستان - تاریخ - پیش از اسلام. ۲. جاهلیت. ۳. زنان - وضع اجتماعی - تاریخ - پیش از اسلام. الف. هاشمی زاده، سیدمحمد، ۱۳۴۸ - ب. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. مؤسسه بوستان کتاب. ج. عنوان.

۲۹۷ / ۴۸۳۱

BR ۲۳۰ / ۱۷۲

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۵۶۸۸۱۷۷

۱۳۹۹

■ موضوع: تاریخ اسلام: ۴۴ (تاریخ: ۴۱۶)

■ گروه مخاطب: - عمومی

- تخصصی (طلاب و دانشجویان)

شماره انتشار کتاب (چاپ اول): ۲۶۳۱

مسلسل انتشار (چاپ اول و بازچاپ): ۷۲۴۱

نقش زنان در تحولات صدر اسلام

با تأکید بر نقش محوّل و محقّق

دکتر ریحانه هاشمی (شهیدی)

عضو هیئت علمی مؤسسه ره‌پویان سیدالشهدا

سید محمد هاشمی‌زاده

نقش زنان در تحولات صدر اسلام

با تأکید بر نقش محوّل و محقق

- نویسنده: ریحانه هاشمی (شهیدی) و سیدمحمد هاشمی زاده
- ناشر: مؤسسه بوستان کتاب
- لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۹ • شمارگان: ۵۰۰ • بها: ۵۶۰۰۰ تومان

تمامی حقوق نشر مکتوب و الکترونیک اثر متعلق به مؤسسه بوستان کتاب است

printed in the Islamic Republic of Iran

♦ دفتر مرکزی: قم، خ شهدا (صفابنه)، ص ب ۹۱۷ / ۳۷۱۸۵، تلفن: ۰۷-۳۷۷۲۲۱۵۵ شماره: ۳۷۷۲۲۱۵۴ تلفن پخش: ۳۷۷۲۳۴۲۶

♦ فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهدا (عرضه ۱۲۰۰۰ عنوان کتاب با همکاری ۱۷۰ ناشر)

♦ فروشگاه شماره ۲: تهران، خیابان انقلاب، بین وصال و فلسطین، پلاک ۹۵۱، تلفن: ۶۶۹۶۹۸۷۸

♦ فروشگاه شماره ۳: مشهد، چهارراه خرسوی، مجتمع پاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی، تلفن: ۳۲۲۳۳۶۷۲

♦ فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهار راه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۳۲۲۲۰۳۷۰

♦ فروشگاه شماره ۵ (ریگین کمان، فروشگاه کودک و نوجوان): قم، چهارراه شهدا، نیش خیابان ارم، تلفن: ۳۷۷۲۳۱۷۹

اطلاع از تازه های نشر از طریق پیام کوتاه (SMS)، با ارسال شماره همراه خود به ۱۰۰۰۲۱۵۵ و یا ارسال درخواست به:

پست الکترونیک مؤسسه: E-mail: info@bustaneketab.com

جدیدترین آثار مؤسسه و آشنایی بیشتر با آن در وب سایت: www.bustaneketab.com

با قدردانی از همکاریانی که در تولید این اثر نقش داشته اند:

- اعضای شورای بررسی آثار • دبیر شورای کتاب و سروراستار: ابوالفضل طریقه‌دار • ویراستار: مهدی خلیلیان
- اصلاحات حروف‌نگاری: مهدیه قرباندوست و زهرا امیدی • صفحه آرا: سکیته ملازاده و احمد مؤتمنی
- نمونه‌خوانی: مهدی سهرابی • بازخوانی نهایی متن: محدثه حقیقی • کنترل فنی صفحه‌آرایی: سیدرضا موسوی‌منش
- مدیر گروه هنری: مسعود نجابتی • طراح جلد: فریدالدین ملایی • اداره آماده‌سازی: حمیدرضا تیموری
- اداره چاپخانه: مجید مهدوی، ناصر منتظری و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی • مدیر تولید: عبدالهادی اشرفی.

رئیس مؤسسه
محمدباقر انصاری

فهرست مطالب

مقدمه ۹

■ بخش اول

نقش اجتماعی زنان در جامعه عصر جاهلی و جامعه اسلامی (عصر نبوی) ۱۵

نقش‌های اجتماعی محقق زنان در عصر جاهلی ۱۶

نمادهای اجتماعی در عصر جاهلی ۱۸

رفتارهای نمادین زنان در عصر جاهلی ۲۵

حضور زنان در نهادهای اجتماعی ۳۳

جایگاه زن در نهاد خانواده ۳۴

جایگاه زن در نهادهای اجتماعی ۴۰

عوامل بازدارنده در تحقق نقش اجتماعی زنان در عصر جاهلی ۴۷

وضعیت اجتماعی زنان در جامعه اسلامی عصر نبوی ۵۳

حضور اجتماعی زنان در قرآن و عصر نبوی ۵۵

کارکردهای نقش زنان در جامعه اسلامی ۶۱

عوامل مؤثر بر گذار زنان از جامعه جاهلی به حیات اسلامی ۶۳

- ۶۶..... تشخیص بخشی به زنان در جامعه اسلامی
- ۷۲..... تأیید نقش‌های اجتماعی مطلوب
- ۷۴..... زدودن نقش‌های نامطلوب اجتماعی زنان

■ بخش دوم

- ۷۹..... شاخصه‌های نقش محول در آموزه‌های قرآن و سنت رسول الله ﷺ
- ۸۳..... شاخصه‌های نقش محول زنان در نهاد خانواده
- ۸۵..... زن در جایگاه همسری و کارکرد آن
- ۹۲..... جایگاه دختری و کارکردهای آن
- ۹۵..... زن در جایگاه مادری و کارکرد آن
- ۱۰۰..... دیگر جایگاه‌های زنانه خویشاوندی و کارکردهای آن
- ۱۰۳..... شاخصه‌های نقش محول زنان در نهادهای اجتماعی
- ۱۰۴..... ارائه الگوهای نمادین اجتماعی و کارکردهای آن
- ۱۱۰..... تغییر رفتارهای فرهنگی
- ۱۱۳..... ارائه الگوها و رفتارهای نمادین سیاسی، نظامی و کارکردهای آن
- ۱۱۷..... ارائه الگوها و رفتارهای نمادین اقتصادی و کارکردهای آن
- ۱۲۰..... کارکردهای نقش محول زنان

■ بخش سوم

- ۱۲۳..... نقش محقق زنان از عصر نبوی ﷺ تا پایان خلافت علی بن ابی طالب
- ۱۲۴..... تشریح نقش زنان در عصر نبوی
- ۱۲۶..... برخورد پیامبر ﷺ با زنان در عرصه‌های فردی
- ۱۲۸..... برخورد پیامبر ﷺ با زنان در عرصه‌های اجتماعی

- ۱۳۲.....حضور علمی و فرهنگی زنان در عرصه‌های اجتماعی
- ۱۴۱.....حضور سیاسی و نظامی زنان در تحولات صدر اسلام
- ۱۴۸.....حضور اقتصادی زنان در صدر اسلام
- ۱۵۱.....نقش زنان در تحولات عصر خلفای چهارگانه
- ۱۵۲.....زنان در عصر خلیفهٔ اول ابوبکر
- ۱۵۴.....نقش زنان مرجع در تحولات سیاسی حکومت ابوبکر
- ۱۵۹.....حضور عمومی زنان در عرصه‌های اجتماعی (داخلی و خارجی)
- ۱۶۸.....کارکردهای سیاسی - اعتقادی زنان در دورهٔ خلیفهٔ اول
- ۱۷۰.....زنان در عصر خلیفهٔ دوم
- ۱۷۲.....حضور زنان در عرصه‌های علمی و فرهنگی
- ۱۷۷.....حضور زنان در عرصه‌های اقتصادی در دوران عمرین خطاب
- ۱۷۹.....حضور زنان در عرصه‌های سیاسی و نظامی زمان عمرین خطاب
- ۱۸۳.....نقش زنان مرجع در زمان خلافت عمرین خطاب
- ۱۸۹.....زنان در عصر خلیفهٔ سوم
- ۱۹۱.....حضور زنان در عرصه‌های علمی و فرهنگی عصر عثمان
- ۱۹۴.....حضور زنان در عرصه‌های اقتصادی دوران عثمان
- ۱۹۶.....حضور زنان در عرصه‌های سیاسی - نظامی حکومت عثمان
- ۲۰۱.....نقش زنان مرجع در عصر عثمان
- ۲۰۴.....زنان در عصر علی بن ابی طالب علیه السلام
- ۲۰۵.....حضور علمی و فرهنگی زنان
- ۲۱۰.....حضور سیاسی و نظامی زنان در دوران خلافت علی بن ابی طالب علیه السلام
- ۲۱۵.....حضور اقتصادی زنان در دوران علی بن ابی طالب علیه السلام
- ۲۱۶.....نقش زنان مرجع در حکومت امیرالمؤمنین علی علیه السلام

■ بخش چهارم

- عوامل و موانع تأثیرگذاری نقش‌های محول زنان و عوامل تحوّل... ۲۲۵
- عوامل تأثیرگذاری نقش محول زنان..... ۲۲۸
- احکام امضایی رسول‌الله ﷺ در خصوص زنان..... ۲۳۰
- احکام تأسیسی رسول‌الله ﷺ در خصوص بانوان..... ۲۳۷
- عوامل درونی و معنوی بانوان در کسب معرفت و قبول احکام الهی ۲۳۹
- عوامل بیرونی و اجتماعی در نهادینه‌شدن احکام اسلامی... ۲۴۲
- موانع تأثیرگذاری نقش محول زنان..... ۲۵۲
- عوامل اجرایی شدن نقش‌های محقق زن در جامعه اسلامی..... ۲۶۳
- زمینه‌های اجرایی شدن نقش محقق زنان در عصر رسول خدا ﷺ..... ۲۶۴
- زمینه‌های اجرایی شدن نقش محقق زنان پس از پیامبر ﷺ تا..... ۲۷۳
- موانع اجرایی شدن نقش‌های محقق زنان در شیعه (علویان)..... ۲۷۷
- موانع اجرایی شدن نقش‌های محقق زنان در اهل سنت (طرف‌داران خلفا)..... ۲۸۲
- تأثیر نقش محقق زنان در تحولات صدر اسلام..... ۲۹۲
- تأثیر نقش محقق زنان شیعه در تحولات صدر اسلام..... ۲۹۴
- تأثیر نقش محقق زنان در تحولات صدر اسلام در طرف‌داران خلفا..... ۳۰۱
- نتیجه‌گیری..... ۳۰۹
- دست‌یافته‌های پژوهش..... ۳۱۴
- کتاب‌نامه..... ۳۲۱

مقدمه

جایگاه زن در آفرینش و دیدگاه‌های متفاوت دربارهٔ او در ابعاد مختلف، از عمده مسائلی است که از دیرباز مورد توجه ادیان و مذاهب مختلف قرار گرفته است. آیات قرآن، نمایانندهٔ دیدگاه اسلام به این مسئله است، اما هر یک از فرقه‌های اسلامی با توجه به دیدگاه خود و استناد به روایات صحیح و ناصحیح کوشیده‌اند بخشی از موقعیت زن را تبیین کنند و به شبهه‌های مربوط، به شکل‌های گوناگون پاسخ دهند.

بررسی نقش‌هایی که دین اسلام به زن محوّل نموده و میزان تحقق این نقش‌ها از صدر اسلام تا عصر حاضر از مباحث مهمی است که تاکنون به گونه‌های مختلف و پراکنده بررسی و بیان شده است، اما کمتر منسجم و هدف‌دار مطرح گردیده است تا رابطهٔ این دو نقش (آنچه اسلام به زن محوّل کرده با آنچه در جامعهٔ اسلامی تحقق یافته) مشخص شود و به بررسی علل و عوامل آن بپردازد.

رویکرد این کتاب، بین‌رشته‌ای با نگرش علوم انسانی و جامعه‌شناسی است که با بررسی آیات و روایات به شناسایی نقش

مُحوّل پرداخته و با بررسی تاریخ به شناسایی نقش مُحقق می پردازد. شناسایی دقیق نقش محوّل زنان بر اساس آیات و روایات - که منابع اصیل شناخت احکام دین هستند - و نگاهی به این احکام از دیدگاه روایات فریقین و پی بردن به نقاط اشتراک و افتراق و کشف علل آنها لازم به نظر می رسد، زیرا با شناسایی نقش محوّل می توان به علل تحقق و پیشرفت زنان در عصر نبوی ﷺ و پیشرفت یا عقب گرد یا سکون نقش زنان پس از آن پی برد. کشف این علل و عوامل می تواند باعث تحقق آموزه های اسلامی درباره زنان شده، راه گشای یافتن راه کارهای انطباق نقش محوّل با نقش محقق گردد.

بر این پایه، کتاب حاضر به شناسایی نقش محوّل بانوان بر اساس آیات و روایات و نیز به بررسی میزان تحقق آنها در چهل سال نخست صدر اسلام خواهد پرداخت که دوره اتمام نبوت و خلافت خلفا و امیرالمؤمنین علیه السلام است.

یافتن جایگاه شخصیت حقیقی زن بر اساس آیات و روایات، جایگاه فردی و اجتماعی او از یک سو و میزان تحقق و ایفای این نقش در صدر اسلام به خصوص عصر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله اهمیت بسزایی دارد. انعکاس حقایق تاریخی نقش محقق زنان در دوران رسول الله صلی الله علیه و آله نمایانگر دیدگاه حقیقی اسلام به دور از تنگ نظری هایی است که در طول اسلام نسبت به زن شده و یا حتی بلافاصله در عصر پس از پیامبر صلی الله علیه و آله پیدایی گرفته و سبب تغییر بینش ها در طول قرن های متمادی شده است. اگر ایجاد تغییرات در دوره پس از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله اثبات شود، با توجه به عملکرد جوامع مختلف اسلامی نسبت به زن، می توان پس از پی بردن بدان عوامل با توجه به مبانی اسلامی تغییراتی

اساسی پدید آورد و محدودیت‌ها یا برعکس، آزادی‌های بی‌حد و حصر را تعدیل کرد.

از طرفی، فاصله ایجاد شده بین آنچه اسلام از زن خواسته و آنچه تاکنون محقق شده است، با بررسی نصوص و بازکاوی تاریخ موجب می‌شود عوامل و موانع پیشرفت یا عقب ماندگی زن در جوامع اسلامی روشن گردد و با ارائه راه کارهای جدید به تدریج به عوامل پیشرفت جوامع انسانی و اسلامی یاری رساند؛ ضمن آن که با انجام تحقیق حاضر، نگرشی جامع از دیدگاه فریقین بر اساس منابع دینی ارائه می‌گردد تا کاربردی طرفینی در شیعه و اهل سنت داشته و نگرشی مکمل به زنان بیدایی گیرد.

نقش محوّل، بر پایه تعاریف جامعه‌شناسی «نقشی است که از طرف جامعه و بر اساس هنجارهای اجتماعی موجود به فرد واگذار و محوّل می‌شود».^۱ در این تحقیق با تعریف‌های ارائه شده، مراد از نقش محوّل آن چیزی است که در قرآن و سنت نبوی تبیین شده، یا در جامعه پیشین آمده و با حکم امضایی شارع تأیید شده است. بعضی سنت‌ها که در جامعه پیشین وجود داشته و از نظر شارع منعی نداشته، باقی مانده و با سکوت یا امضای نبی ﷺ تأیید شده است و برخی احکام و قوانین که مدنظر شارع بوده و شناخته شده نبوده، در اسلام تأسیس گردیده و سنت‌های ناپسند ناسازگار با فطرت انسانی که مورد پذیرش شارع نبوده، منع گردیده است.

۱. قرائی مقدم، مبانی جامعه‌شناسی، ص ۲۶۸ و وثوقی، نیک خلق، مبانی جامعه‌شناسی، ص ۲۱۶.

نقش محقق^۱ «نقشی است که جامعه به فرد تفویض کرده و بر عهده‌اش می‌گذارد»^۲ و «روشی است که فرد در عمل، در ایفای یک نقش معین به کار می‌برد»^۳، این نقش به وسیله افراد، انتخاب و اجرا می‌شود؛^۴ مانند مشاغل مختلف سیاسی و اقتصادی.

نقش محقق را می‌توان منزلتی اکتسابی دانست. «منزلت اکتسابی، یک پایگاه اجتماعی است که فرد به خاطر سخت‌کوشی و لیاقتی که از خود به خرج می‌دهد، به دست می‌آورد».^۵ منزلت‌های اکتسابی از ابتدای تولد به فرد واگذار نمی‌شوند، بلکه افراد با تلاش خود و از طریق رقابت به آن‌ها دست می‌یابند. ممکن است موقعیت اکتسابی یک جامعه در جامعه‌ای دیگر اکتسابی باشد، مثلاً در جامعه‌ای یک زن نقش حرفه‌ای مخصوص مردان را به عهده گیرد.^۶

این اثر بر بنیاد چهار بخش سامان یافته است:

بخش اول برای آشنایی با وضعیت زنان در جامعه عصر جاهلی به عنوان زیرساخت جامعه اسلامی و نیز نقش‌های نمادین آنان به سه قسم تقسیم شده است: قسمت اول به نقش فردی و اجتماعی زنان در جامعه عصر جاهلی می‌پردازد که نقش‌های محقق اجتماعی زنان در آن بررسی می‌گردد و با معرفی نمادهای جامعه جاهلی و رفتارهای

۱. enacted role) نقش محقق با عنوان نقش کار بسته نیز به کار می‌رود (کوئن، درآمدی به جامعه‌شناسی، ص ۶۳).

۲. قرائی مقدم، همان و وثوقی، نیک خلق، همان.

۳. کوئن، مبانی جامعه‌شناسی، ص ۸۶.

۴. شایان مهر، دائرةالمعارف تطبیقی علوم اجتماعی، ص ۵۴۶.

۵. رفیع پور، آناتومی جامعه، ص ۶۱-۶۲.

۶. درس‌لر و ویلیس، جامعه‌شناسی بررسی تعامل انسان‌ها، ص ۱۹۱.

نمادین آن عصر، حضور زنان در نهادهای اجتماعی اعم از خانواده و اجتماع کندوکاو می‌شود. قسمت دوم وضعیت اجتماعی زنان در عصر نبوی ﷺ را واکاویده و رفتارهای نمادین آن دوره و نمادهای اسلامی را معرفی می‌کند و در قسمت سوم به عوامل مؤثر بر گذار زنان از عصر جامعه جاهلی به جامعه اسلامی، نظری کوتاه می‌افکند.

بخش دوم از طریق رفتارهای نمادین و نمادهای مختلف اجتماعی در صدد یافتن شاخصه‌های نقش محوّل در آموزه‌های قرآنی - روایی و سیره رسول خدا ﷺ است و در قسمت اول این بخش این شاخصه‌ها را در نهاد خانواده استخراج می‌کند که زن با چه نمادهایی در نقش همسری، مادری و... خود را نشان می‌دهد و در قسمت دوم شاخصه‌های نقش محوّل زنان را در نهاد اجتماع با توجه به ابعاد علمی - فرهنگی، سیاسی - نظامی و اقتصادی بررسی می‌کند و در قسمت سوم به کارکردهای نقش محوّل زنان می‌پردازد.

در بخش سوم تلاش شده به منظور پاسخ‌گویی به چگونگی شاخصه‌های نقش محقق زنان در عصر رسول خدا ﷺ و پسارَسُولِ اللَّهِ ﷺ، به حضور زنان در عرصه‌های اجتماعی توجه گردد. قسمت اول این بخش که به نقش زنان در عصر نبوی ﷺ اختصاص دارد، به حضور آنان در عرصه‌های فردی - اجتماعی نظری افکنده و رفتارهای نمادین اجتماعی و نمادهای حضور فعالشان را در عرصه‌های علمی - فرهنگی، سیاسی - نظامی و اقتصادی واکاوی می‌کند و در قسمت دوم به نقش زنان در عصر خلفای چهارگانه پرداخته و در عصر هر یک از خلفا و امام علی ﷺ این عرصه‌ها به تفکیک بررسی می‌شود.

بخش چهارم بر محور عوامل و موانع تأثیرگذاری نقش‌های محوّل زنان در جامعه اسلامی و عوامل رشد و موانع تحقق‌یافتن نقش‌های محقق بانوان بنا نهاده شده است. در قسمت اول این بخش به بررسی عوامل تأثیرگذاری نقش محوّل زنان در جامعه پرداخته و در قسمت دوم، موانع رشد نقش محوّل زنان، از جمله: موانع اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی واری می‌گردد. قسمت سوم شامل بررسی زمینه‌های رشد نقش محقق زنان در عصر رسول خدا ﷺ و پس از پیامبر ﷺ تا پایان خلافت علی بن ابی طالب رضی الله عنه است. قسمت چهارم به موانع رشد نقش‌های محقق زنان در شیعه پرداخته که شامل علویان است و در قسمت پنجم موانع رشد نقش‌های محقق زنان در اهل سنت که شامل حامیان خلفا هستند، واکاوی می‌شود. در قسمت ششم تأثیر نقش محقق زنان در تحولات صدر اسلام بررسی شده که تأثیر بانوان علوی و جناح مقابل در دو بخش جداگانه بررسی می‌گردد.

در پایان کتاب، نتیجه‌گیری از فعالیت‌های پژوهشی ارائه و فهرستی از مآخذ درج می‌شود.

اکنون فرصت را غنیمت می‌شمارم و از تمام کسانی که در به‌ثمر رسیدن این کتاب کوشش کردند، خاصه از مدیریت و دست‌اندرکاران تولید مؤسسه وزین بوستان کتاب برای آماده‌سازی و چاپ و نشر اثر سپاس‌گزاری می‌کنم.

ریحانه هاشمی (شهیدی)